

Ferwagner Péter Ákos

A brit közel-keleti politika dilemmái (1914–1915)

Abstract

During the first phase of the World War I Britain made desperate efforts to defend its own oriental interests. The applied methods moved on a wide scale including the diplomatic and military means. However, it was no clear at all among the British decision makers, what kind of strategy should be followed. Various lobbies put pressure on the government which posed a serious dilemma to London. Furthermore, it was also necessary to take the Allies' interests into consideration. Consequently in the first months of the war various factors influenced the British government in his dilemmas concerning the Middle East. Among these we can mention the Allies' want list, the demand of the Arab nationalists living in the Ottoman Empire concerning self-determination, and the conceptual-strategic disagreement between the Cairo resident office and the Indian viceroy in connection with the British interests. All these factors influenced the decisions the government made during the following period.

Keywords: Britain, Middle East, Allies' interests, self-determination, Ottoman Empire, Indian viceroyalty, sharif of Mecca, principle of the territorial integrity.

Az első világháború első szakaszában Nagy-Britannia minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy keleti érdekeit érvényesítse. A módszerek széles skálán mozogtak a diplomáciai és katonai eszközöket is beleértve. Csakhogy a brit döntéshozók körében korántsem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen stratégiát is kövessenek. Különbő lobbik gyakoroltak nyomást a kormányra, ami komoly dilemma elé állította Londont, ráadásul az antantszövetségesek érdekeit is figyelembe kellett venni.

A 19. század második felében Európa számára a Közel-Kelet mindenekelőtt elsőrendűen fontos pénzpiacot jelentett, ahol az államkölcsonök önmagukban az összes külföldi befektetés 61%-át tették ki. Az első világháború kirobbanása előtt Franciaország tartotta kezében ennek a tortának a 60%-át, míg Németországnak 21%, Nagy-Britanniának pedig 14% jutott.¹ Az Oszmán Birodalmi Bank például francia–angol kézben volt; az ő joga volt a török líra kibocsátása és 1888-ig birtokolta az államkölcsonök befektetésének monopóliumát. Egyiptomban az Egyiptomi Nemzeti Bank, Perzsiában pedig a Perzsiái Birodalmi Bank (mindkettő angol többségű) bocsátotta ki a helyi valutát és uralta a pénzpiacot. A közel-keleti államok esetében általá-

¹ Jacques THOBIE: *Ali et les 40 voleurs. Impérialismes et Moyen-Orient de 1914 à nos jours*. Messidor, Paris, 1985. 17.

nos tendenciának bizonyult az eladósodás. A pénzügyi függőség teremtette kölcsönciklus a század utolsó negyedében oda vezetett, hogy a helyi gazdaság ellenőrzése külföldi hitelezők kezébe került. Nagy-Britannia elsősorban Egyiptomban és Perzsiában szerzett döntő pozíciókat. Utóbbiban a német származású, de 1857-ben angol állampolgárságot kapó Paul Julius de Reuter báró (1816–1899) 1872 után kapott általános koncessziót vasút- és útépitésre, valamint a bankszféra, a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésére. Az első világháború előestéjén szintén angol kézbe kerültek az első közel-keleti kőolaj-koncessziók. William Knox d’Arcy úttörő szerepet játszott Perzsiában a 20. század első évtizedében, cége, az Angol-Perzsa Olajtársaság pedig monopolizálta a fekete arany kitermelését, mely ténylegesen 1909-től indult el.²

Európa hosszú időn át ragaszkodott a legjelentősebb közel-keleti hatalom, az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartásához. Nagy-Britannia ezt az elvet a 19. században egyenesen keleti politikája kiindulópontjává tette. Az Európa, Ázsia és Afrika találkozási pontján fekvő hanyatló birodalom biztosította a tengersizorok feletti ellenőrzést, a Földközi-tenger keleti medencéje fölötti uralmat, valamint garantálta az Indiába, a viktoriánus birodalom „ékkövébe” vezető út biztonságát. Az oszmán területi integritás elve körül kialakult széles nagyhatalmi konszenzus legfőképpen azokból a bizonytalanságokból fakadt, amelyeket a birodalom feldarabolódása és az európai hatalmi egyensúly megrendülése vont volna maga után, hiszen mindenképpen megindult volna a versengés a koncért („keleti kérdés”). Valójában a probléma kapcsán szembeszökően megnyilvánult az a szakadék, mely a nagyhatalmak felfogásbeli különbségeiből eredt az összes Közel-Keletet érintő kérdésben. A birodalom integritását leginkább az orosz törekvések fenyegették.

A cári Oroszország déli irányú terjeszkedése a 18. század utolsó harmadában kezdődött. Elsősorban a kereskedelem élénkítése volt a cél, hiszen az év kétharmadában a tengeri közlekedés az északi befagyott vizeken tétlenségre volt ítélve, így Szentpétervár számára az állandó jégmentes útvonalak biztosítása a Földközi-tenger felé elemi érdekké vált. A cárok felemelkedő hatalma alkalmasint felerősítette az oszmán állam stratégiai szerepét, mivel az orosz törekvések útjában álló legfőbb akadályt jelentette. A balkáni szláv népek nemzeti törekvéseinek támogatójaként a cári kormányzat ösztönözte a nacionalizmus térhódítását, pénzzel, fegyverrel támogatta a bolgárok és mások törökellenes megmozdulásait. Ezen kívül az orosz politika szemé előtt az a végcél lebegett, hogy szabad kijárást kapjon a Földközi-tengerhez és biztosítsa a fekete-tengeri partvidékének védelmét azzal az állandó fenyegetéssel szemben, amelyet ellenséges haditengerészeti erőknek a Dardanellákon való áttörése jelenthetett. Az 1877-es újabb orosz–török háború

² KANYÓ András: *Versenyfutás az olajért (Epizódok az olaj történetéből)*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1976. 44–55.

után a berlini konferencián ugyan a nyugati hatalmaknak még sikerült valamelyest visszaszorítani az orosz térhódítást, mindazonáltal ez a konfliktus jelentékeny mértékben befolyásolta Nagy-Britannia török politikáját. Lord Salisbury külügyminiszter így értékelte a konfliktus következményeit: „*Meg vagyok győződve arról, hogy [...] – a maga idejében bölcs – régi politikánk, mely arra irányult, hogy a brit érdekek védelmében az oszmán dinasztiát támogattuk, mára kivitelezhetetlenné vált. Úgy vélem, elérkezett az ideje annak, hogy az angol érdekeket közvetlenebb módon védjük meg némi területi átrendezés révén. Tartok tőle, hogy mire néhány év múltán eljutunk idáig, két fejlemény valamelyike következik be: vagy Franciaország állítja helyre a pozícióját és válik féltékennyé hatalmunk földközi-tengeri kiterjesztésére, vagy Németországból lesz tengeri hatalom. E fejlemények mindegyike megnehezíti számunkra azt, hogy megvessük a lábunkat valahol annak helyén, amit Konstantinápolyban elkerülhetetlenül el fogunk veszíteni.*”³

Az orosz előretörés joggal tette csökönyössé az angolokat az Oszmán Birodalom fenntartását illetően, de a földközi-tengeri angol érdekek súlypontja idővel fokozatosan mégis áthelyeződött Konstantinápolyból Kairóba. 1869-ben a Szuezi-csatorna a Vörös-tengeren át új, rövidebb, gyorsabb, biztonságosabb és olcsóbb utat nyitott Indiába, ami hallatlanul megnövelte London szemében a Földközi-tenger (és az oszmán területi integritás) fontosságát. A stratégiai és kereskedelmi érdekek dél felé tolódtak el, ez pedig arra készítette Nagy-Britanniát, hogy 1878-ban elfoglalja Ciprust, 1882-ben pedig megszállja Egyiptomot.

A világháború előszele és kitörése fontos döntések meghozatalára készítette Londont, bár a legfőbb célja az volt, hogy elérje az Oszmán Birodalom semlegességének a fenntartását, amit a leglátványosabban a németek fenyegettek. Berlin arra törekedett, hogy magához láncolja a Portát, s a maga számára minél nagyobb befolyásra tegyen szert a szultán birodalmában. Főleg katonai téren mélyült el az együttműködés (Liman von Sanders-féle misszió), de a vasútépítés terén is fejlődtek a kapcsolatok (Berlin–Bagdad vasút). Ezt a közeledést koronázta meg 1914. augusztus 2-án a két fél között megkötött szövetségi szerződés.⁴

Különös módon az angolok és a szövetségeseik augusztus folyamán visszafogott politikát folytattak, isztambuli nagyköveteik meg sem kíséreltek rálicitálni a törököknek tett német ígéretekre (igaz, a *Goeben* és a *Breslau* német hadihajók nagy port felvert konstantinápolyi érkezése miatt hevesen tiltakoztak). 23-ig kellett várni arra a közös jegyzékre, amelyben az antant a török semlegességért és az összes német katonatiszt kiutasításáért cserébe ígéretet tett a birodalom területi integritásának megvédelmezésére. Az ifjú-

³ Lord Salisbury 1877. márciusi levele Lord Lyttonhoz. Elie KEDOURIE: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914–1922*. The Harvester Press, London, 1978. 21.

⁴ URBÁN Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 1/2. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 790.

török kormány erős embere, Enver pasa emelte a tétet és egyenesen feltette a kérdést, az antant készen áll-e arra, hogy elismerje az oszmán szuverenitást Tunézia, Algéria és Egyiptom felett, amelyek egykor török birtokok voltak, de évtizedek óta a franciák, illetve a britek gyarmatbirodalmához tartoztak. A Porta pedig sohasem ismerte el az idegen szuverenitást az egykori tartományai fölött. Az antant részéről semmitmondó válasz érkezett. A követek még az oszmánok számára előnytelen kapitulációk teljes eltörléséről sem voltak hajlandók tárgyalni, csupán kisebb engedményekről. Holott a „haladást akadályozó” kapitulációk eltörléséről Isztambul szeptember 9-én rendeletet adott ki, melyben a nemzetközi joggal és pénzügyi-adózási okokkal indokolta a döntést, mely egyben a birodalom szuverenitásának megerősítéséhez is hozzájárult.⁵ Az antant tehát nem volt hajlandó jelentősebb engedményekre a Portával szemben. „Ajánlatukban sohasem mentek ennél tovább és sohasem ajánlottak semmi egyebet” – írta később Talaat pasa, a kormány másik meghatározó tagja.⁶

Augusztus első napjaiban az ifjútörök kormánynak ráadásul az angolokban súlyosan csalódnia kellett. Az oszmán haditengerészet megerősítésének szándékával 1912-ben egy angol vállalatól megrendeltek két csatahajót, amelyet az egész birodalom komoly pénzügyi erőfeszítése árán ki is fizettek. 1914. augusztus elejére a hajókat annak rendje és módja szerint legyártották, az utolsó pillanatban, 3-án azonban az Admirális első lordja, Winston Churchill „nemzetbiztonsági okokra hivatkozva” bejelentette a csatahajók kisajátítását a királyi haditengerészet számára. Nyilvánvaló volt, hogy London nem akarja megerősíteni a török flottát egy olyan pillanatban, amikor erősödött Isztambul német orientációja. A logikus döntés azonban sokkhatást keltett az egész Oszmán Birodalomban, mégpedig az említett korábbi pénzügyi erőfeszítés miatt. „Soha, soha nem fogom elfelejteni azt a lelki fájdalmat, amit ennek a rettenetes hírnék a hallatán éreztem” – emlékezett utóbb Dzsemál pasa, a haditengerészeti miniszter.⁷ Talaat pedig ezt írta: „Ezek után nehezen hihettünk abban, hogy Anglia valóban beváltja a török integritásra vonatkozó ígérését.”⁸

A törökök háborúba való belépése (1914. november 2.) alapvető változásokat hozott London közel-keleti politikájában. Az oszmán területi integritás fenntartásának szükségessége immár megszűnt létezni, a brit kormány úgyszólván mindenkivel hajlandó volt tárgyalásba bocsátkozni, akinek a

⁵ Az ottomán kormány körlevele a kapitulációk eltörléséről. Isztambul, 1914. szeptember 9. LUGOSI Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006. 23–24.

⁶ TALAAT Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive*. http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/The_allies_evasive - 2014. 02. 27.

⁷ DJEMAL Pasha: *Memories of a Turkish Statesman 1913–1919*. Hutchinson & Company, London, 1922. 116.

⁸ TALAAT Pasha: *Posthumous Memoirs. The allies evasive*. i. m.

segítsége gyengíthette a németekkel szövetséges törököket. Közéjük tartoztak a birodalomban élő nacionalista arab politikusok.

Még a háború kitörése előtt, 1914 elején az egyik legtekintélyesebb arab politikai és vallási vezető, Huszein mekkai emír felvette a kapcsolatot a kairói brit hatóságokkal, hogy a törökökkel szemben megszerezze az esetleges támogatásukat. Ekkor azonban Nagy-Britannia még nem volt hajlandó elkötelezni magát a mekkai szent helyek felügyeletét ellátó *saríf* mellett azon az alapon, hogy nem avatkozik bele az oszmán belügyekbe. London számára ekkor még az Oszmán Birodalom „*baráti hatalomnak*” számított, arról pedig szó sem lehetett, hogy az ellenfeleit támogassa. Egy évvel később, 1915 elején viszont már maga Lord Kitchener hadügyminiszter kereste meg Huszeint.

A nyugati fronton a lövészárók-háború zsákutcája arra kényszerítette az antant vezérkarát, hogy átgondolja a stratégiáját. Az egyik elképzelés a tengersizorosok elleni támadás tervét foglalta magában, mert így új utánpótlási útvonalat nyithattak volna Oroszország felé és biztosíthatták volna a fekete-tengeri orosz flotta és az antant földközi-tengeri haditengerészeti erőinek állandó, zavartalan kapcsolatát. Amennyiben sikerült volna semlegesíteni az oszmánokat és esetleg kiléptetni őket a háborúból, akkor az oroszokra nehezedő katonai nyomás is lényegesen enyhült volna. Lloyd George brit miniszterelnök erről az emlékirataiban hosszasan elmélkedett: „*A háború általános stratégiájából következett, hogy Törökország eltávolítása ellenségeink közül átjárást biztosított volna számunkra Oroszországhoz és Romániához, aminek hiánya katasztrofális volt ránk nézve, s végül is a háborúból való kilépésükhöz vezetett. [...] A háború máshogy alakulhatott és lerövidülhetett volna. [...] A török birodalom a mi nagy keleti birtokaink – India, Burma, Malajzia, Borneó, Hongkong, az ausztráliai és új-zélandi domíniumaink – felé vezető szárazföldi és vízi útvonal mentén terült el. Egyiptom, melynek területén húzódott a birodalom »nyaki ütőere«, a Szezi-csatorna, török szuverenitás alatt állt. Az összeköttetések szempontjából létfontosságú, a keleti presztízsiünk szempontjából pedig alapvető volt, hogy – ha már Törökország hadat üzent nekünk – késlekedés nélkül legyőzzük és megfosszuk a tekintélyétől. [...] A törökök fölötti gyors győzelem fontossága a Brit Birodalom biztonsága szempontjából tagadhatatlan volt.*”⁹

A területi igények kapcsán London a törökök rovására hajlandó volt engedményeket tenni korábbi keleti riválisának, Oroszországnak. 1915. március 7-én azonban Szazonov külügyminiszter Petrográdban bemutatta a francia és a brit nagyköveteknek „*nagy memorandumát*”, mely mindenekelőtt Konstantinápolyt, a tengersizorosokat, a Márvány-tengert, valamint a szorosok bejáratánál fekvő Imbrosz és Tenedosz szigeteit követelte. A három antantpartner közötti jegyzékváltás során, melyet később „*konstantinápolyi egyezménynek*” neveztek, Franciaország elfogadtatta Szíriára és Kilikiára vo-

⁹ David LLOYD GEORGE: *War Memoirs of David Lloyd George*. 1917. Little, Brown, and Company, Boston, 1934. 66–67.

natkozó igényeit, míg Nagy-Britannia biztosította a maga számára a tengerszorosokon való szabad áthajózást egy esetleges orosz annexió esetén. Szövetségeseinek konkrét követeléseik azonban hamarosan arra kényszerítették Londont is, hogy megfogalmazza a saját közel-keleti területi igényeit.

1914-ben a közel-keleti brit arab politika szinte egyetlen jelentett Horatio Herbert Kitchener kairói rezidenssel, akit augusztus 5-én neveztek ki hadügyminiszterré. A rezidensi hivatalban őt körülvevő csapat meg volt győződve arról, hogy jól ismeri a keleti ügyeket és gyakran frusztrálta az, hogy a *Foreign Office* nem fordít kellő figyelmet a javaslataira. Tagja volt e csapatnak Kitchener személyi titkára, Oswald Fitzgerald alezredes, Sir Ronald Storrs keleti titkár és fordító, Sir John Maxwell, az egyiptomi brit csapatok főparancsnoka, Sir Reginald Wingate, Kitchener utódja a szudáni főkorományzói székben és Gilbert Clayton, a hadsereg hírszerzési részlegének igazgatója, valamint azoknak az ifjú régészeknek és orientalistáknak a mentora, akik hamarosan benépesítik majd a kairói Arab Irodát (közéjük tartozott az utóbb legendássá vált T. E. Lawrence). Úgy tűnik, Kitchener már 1912–1913-ban reálisan számolt az Oszmán Birodalom felbomlásának lehetőségével. Meggyőződésévé vált, hogy „Dél-Szíria egészen fel Haifáig és Akkóig, lent pedig az Akabai-öbölön stratégiai és politikai jelentőségű terület, a Brit Birodalom nélkülözhetetlen érdekeltje”. Eme álláspontját a Sínai-félsziget általa kezdeményezett, s 1913-ban elvégzett katonai felülvizsgálata is megerősítette.¹⁰ A londoni kormány közel-keleti magatartását döntően befolyásolta az is, hogy 1914 novemberében a szultán-kalifa dzsihádra vonatkozó felhívást bocsájtott ki az antanthatalmak ellen.

Az egyiptomi és indiai muszlim alattvalói körében kirobbanó esetleges felkelés veszélye vette rá Nagy-Britanniát arra, hogy átgondolja az Oszmán Birodalomban folytatott muszlim politikáját. Arra törekedett, hogy egy olyan tekintélyes arab vezetőhöz közeledjen, aki képes egy szent háborúra vonatkozó ellenfelhívás közzétételére. Ezzel London megszabadult volna az iszlámellenesség mindennemű gyanújától, sőt az a deklarált törekvése, hogy a világháború alatt is biztosítsa a mekkai zarándoklat szabadságát és biztonságát, a próféta vallása iránti elkötelezettségét bizonyíthatta. Egyesek még ennél is tovább mentek és az Arab-félszigeten arab kalifátus létrehozását javasolták így teremtve meg a független muszlim Arábiát. Mindenesetre a törököknek szóló hadüzenet elküldése után a királyi haditengerészet blokádnak alá vonta Dzsidda kikötőjét, a kormány pedig felszólította az (indiai és egyiptomi) muszlim alattvalókat, hogy tartózkodjanak a mekkai zarándoklat-

¹⁰ *Report of a Committee set up to consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon (His Majesty's High Commissioner in Egypt) and the Sharif of Mecca in 1915 and 1916. March 16, 1939. Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty. Printed and published by His Majesty's Stationery Office, London, 1939.*
<http://unispal.un.org/unispal.nsf/0/4c4f7515dc39195185256cf7006f878c?OpenDocument> - 2014. 03. 07.

tól, mivel a szent városok az ellenséges Törökország szuverenitása alatt állnak. Az arabiai ügyek által leginkább érintett három angol főtisztviselő, Sir Reginald Wingate szudáni főkormányzó, Lord Kitchener és Lord Hardinge indiai alkirály ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy a zarándoklatoktól semmilyen körülmények között sem szabadna elzárni az antant muszlim alattvalóit. Ők sürgették leginkább a kormányt, hogy vegye tekintetbe a Törökországgal vívott háború iszlám komplikációit, hiszen veszélyes következményekkel járhatott az, hogy a Brit Birodalom iszlámhitű alattvalói spirituálisan az ellenséghez kötődjenek. Ha ellenben sikerült volna olyan képet közvetíteni, melynek értelmében a szent városok nem állnak az ellenség hatalmában, az oda való eljutás pedig biztosított, akkor a birodalom belső békéjére leselkedő veszély elhárult volna.

Az Oszmán Birodalom lakosságának mintegy 20%-át kitevő arabok egyre erősödő nacionalizmusa és mind jobban érezhető törökellenessége nagy-szerű lehetőséget kínált London számára. Lloyd George a háborús emlékirataiban erre kendőzetlenül rá is mutatott: „Az [arabok] között élő ügynökeink, akik nagy jártasságra tettek szert a keleti diplomácia művészetében, bátorították ezt a rebellis magatartást, fegyvereket és lőszert ígértek nekik.”¹¹ 1914. szeptember 1-jén Sir Edward Grey külügyminiszter, akit sokan meggyőződéses pacifistának tartottak, hivatalos utasításokat küldött minden olyan részlegnek, illetve hatóságoknak, mely keleti ügyekkel foglalkozott. Rámutatott: „A jövőben Őfelsége kormányának haladéktalanul meg kell adnia minden támogatást és bátorítást az araboknak, hogy birtokba vegyék Arábiát és a szent helyeket.”¹²

Ilyen előzmények után vette fel a kapcsolatot Huszein mekkai emírrrel Kitchener hadügyminiszter. 1914. szeptember 24-én felkérte munkatársát, Ronald Storrs-t, titokban juttasson el egy üzenetet Abdalláhnak, Huszein fiának, hogy kipuhathatják, „a konstantinápolyi német fegyveres jelenlét akarata elleni cselekvésre kényszerítheti-e a szultánt, s hogy a Fényes Porta, az apja és a hidzsázi arabok velünk vagy ellenünk volnának-e”, ha ellenségeskedések kezdődnének.¹³ A levél október közepén jutott el a címzetthez és ennek megfelelően a Vörös-tenger melléki Hidzsász álláspontjáról érdeklődött abban az esetben, ha Törökország belép a háborúba. Ennek komoly katonai jelentősége volt: amennyiben a Porta a központi hatalmak mellett kötelezte volna el magát és támadást indított volna a Sínai-félszigeten keresztül az angol megszállás alatt álló Egyiptom ellen, akkor az oszmán csapatok csakis a tévés szállításra támaszkodhattak volna a sivatagos terepen. A „sivatag hajóival” pedig mindenekelőtt az arabiai beduinok láthatták el őket. Az itteni arabok döntése tehát nagyban befolyásolhatta a katonai fejleményeket. Hu-

¹¹ LLOYD GEORGE (1934): 77.

¹² A. L. TIBAWI: *A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine*. Macmillan Saint-Martin's Press, London, 1969. 211.

¹³ Sir Ronald STORRS: *Memoirs of Sir Ronald Storrs*. G. P. Putnam's Sons, New York, 1937. 163.

szei nem zárkózott el a britekkel való együttműködés elől, s kinyilvánította a London iránti szimpátiáját. De hozzátette, hatékony segítségre van szüksége azért, hogy az antant érdekében cselekedhessen.

Miután a kormány megkapta a választ, Kitchener október 31-re datált második üzenetében újabb lépést tett, s láthatólag érdeklődni kezdett egy brit gyámság alatt működő autonóm arábiai és szíriai arab kormányzat gondolata iránt.¹⁴ „Ha az arab nemzet az angolokat támogatná ebben a háborúban, Anglia garantálná, hogy semmilyen beavatkozásra sem fog sor kerülni Arábiában, az araboknak pedig megadna minden segítséget minden külső agresszióval szemben. [...] Talán egy tiszta vérű arab foglalhatná el a kalifátus trónját Mekkában és Medínában.”¹⁵ A saríf a december közepén Kairóba visszajuttatott válaszában ismételten barátságosnak mutatkozott, de kijelentette, azonnali hatállyal nem szakíthat a törökökkel, bár a megfelelő alkalomra vár, hogy ezt megtehesse. Jó oka volt az óvatosságra: a már ott állomásozó másfél hadosztályon kívül a hidzsázi vasút segítségével a Porta bármikor csapatokat küldhetett a Vörös-tenger partvidékére. Igaz, a saríf tudatában volt annak, hogy emirátusa az arábiai oszmán összeköttetési vonalak gócpontjában fekszik, az ő együttműködése nélkül a törökök nem tudják kormányozni Hidzsázt, s ő is bármikor elvághatja a vasúti összeköttetést észak felé, amivel nem pusztán a hidzsázi, de a délebbre állomásozó török helyőrségeket is elszigetelheti. A kairói brit csapat tehát megtalálta a maga arab vezetőjét, Huszein emírt, akiről Storrs már 1914. tavaszi találkozásuk óta azt gondolta, potenciálisan sokkal fontosabb minden más arab vezetőnél. A prófétától származtatott rokonsága, a szent helyek őreként élvezett legitimitása miatt kiváló választás volt a britek számára. Fontos azonban kiemelni, hogy London részéről a törökök elleni lázadásra való bujtogatás kizárólag Huszeinnek és a hidzsázi araboknak szólt. Nagy-Britannia pillanatnyilag egyáltalán nem vette számításba az Oszmán Birodalom minden arab alattvalójának felkelését, s azt nem is állt szándékában támogatni.¹⁶

Ezt támasztja alá az is, hogy később, 1915 márciusában, mialatt Franciaország és Nagy-Britannia megpróbálta meghatározni Törökország ázsiai részére vonatkozó terveit, a párizsi angol nagykövet az egyik jelentésében így fogalmazott: „Ha majd Törökország eltűnik Konstantinápolyból és a szorosokból, az iszlám érdekében muszáj lesz valahol másutt független muszlim politikai egységet létrehozni. A központja teljesen természetes módon a szent helyek lesznek és magában fogja foglalni Arábiát, de nem a mi dolgunk, hogy eldöntsük, milyen más területek tartozzanak még hozzá.”¹⁷ Áprilisban pedig a szudáni brit főkörmány-

¹⁴ Sir George ARTHUR: *Life of Lord Kitchener*. Vol. III. MacMillan and Co., London, 1920. 153.

¹⁵ STORRS (1937): 166.; TIBAWI (1969): 212.

¹⁶ Zeine N. ZEINE: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Khayat's, Beirut, 1960. 4.

¹⁷ TIBAWI (1969): 218.

zō javasolta, hogy a háború utáni békefeltételek közé kerüljön be az, hogy az Arab-félsziget és az iszlám szent helyek alkossanak önálló államot.¹⁸

A kairói brit csoport további titkos terveket is szövögetett, például egy brit protektorátus alatt álló egyiptomi birodalom gondolatát, mely kiterjedhetne a Termékeny Félholdra is, s amelynek spirituális támogatója lehetne a Huszein uralma alatt álló Arab-félszigeti arab állam (kalifátus). 1915. február 2-án Storrs ezt írta Fitzgeraldnak: „Semmi kétség, az egyszerre keresztény és muszlim szíriai helyi érzések nagyon is kedveznek [Szíria] egyiptomi szultánátushoz való csatlakozásának.”¹⁹ Storrs és Clayton minden bizonnyal felvetették az ötletet Sir Mark Sykes brit diplomatának, a közel-keleti ügyek külügyminisztériumi specialistájának az 1915–1916-ban tett keleti körutazása során.

Ez a hosszú körút a kormány számára 1915 júniusában benyújtott jelentés nyomán vette kezdetét, mely a Közel-Kelet jövőjéről folytatott gondolkodás fontos mérföldköve volt. A diplomata Sir Maurice de Bunsen által vezetett minisztériumközi vizsgálóbizottság készítette. A Herbert Asquith-kormány ugyanis azzal a feladattal bízta meg a de Bunsen-bizottságot, hogy pontosan határozza meg a keleti brit érdekeket és készítsen forgatókönyveket az Oszmán Birodalom jövőjét illetően. A bizottság jelentése a birodalom egységének fenntartása mellett érvelt, de javasolta öt nagy föderális autonóm tartomány létrehozását (zírnia, Palesztina, Örményország, Arábia és Mezopotámia), amelyek mindegyikét integrálnák a nagyhatalmak saját befolyási övezeteibe. Az Akkó-Damaszkusz-Deir-ez-Zúr-Moszul vonaltól északra húzódna a francia zóna, mely ütközőzónaként funkcionálna Oroszország és Nagy-Britannia között. Ettől délre terülne el a Dél-Irakra támaszkodó brit övezet, mely természetes meghosszabbítása lenne Nagy-Britannia már meglévő perzsa-öbölbeli pozícióinak. Vasúti összeköttetést kellene teremteni Mezopotámia és a mediterrán partvidék között és egy kikötői kijáratot esetleg Haifa révén. Kis-Ázsiában Konstantinápoly orosz, Szmirna görög, Adalia pedig olasz kézbe kerülne. A de Bunsen-jelentés azonban egyáltalán nem vette tervbe a birodalom tényleges területi felosztását.²⁰ A bizottság nyolc pontban határozta meg, melyek azok a brit érdekek, amelyeket lehetőleg minden körülmények között érvényesíteni kell a közel-keleti térségben (pl. a kereskedelem szabadsága, az arabiai törzsi vezetőknek tett brit ígérek beváltása, az olajtermelés biztosítása, a szent helyek muszlim irányítása, az örmény kérdés kielégítő megoldása, a palesztinai keresztény szent helyek problematikájának rendezése).²¹ Látható, hogy a jelentés viszonylag mérsékelt megközelítést alkalmazott az ellenségnek számító Oszmán Biro-

¹⁸ STORRS (1937): 166.

¹⁹ David FROMKIN: *A Peace to End All Peace. Creating the Modern Middle East*. Henry Holt, New York, 1989. 94.

²⁰ Nadine PICAUDOU: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient, 1914-1923*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1992. 63.

²¹ Elie KEDOURIE: *In the Anglo-Arab Labyrinth. The MacMahon/Husayn Correspondance and its Interpretations 1914-1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976. 58-62.

dalommal szemben, de nem szabad elfelejteni, hogy a szöveg még a nagy véráldozatokat követelő hadjáratok (Gallipoli, Mezopotámia) előtt született. 1915 őszén, a súlyos brit veszteségek után a bizottság tagjai már mindannyian elfogadták egy szigorúbb irányvonal szükségességét a törökökkel szemben.²²

A kairói brit csapat, melyet nagy meglepéssel tölthetett el a jelentés, hozzálátott az arab függetlenség tervének kidolgozásához, mely minden későbbi félreértés forrása lesz majd. Az egyiptomi brit tisztviselők számára az arab függetlenség az arabok lakta tartományok kiválását jelentette az Oszmán Birodalomból anélkül, hogy előre meghatározták volna a felettük elkerülhetetlenül létrejövő európai kontroll természetét vagy formáját. Mielőtt szembetalálkoztak volna az arab népek ellenállásával, amelyek számára a függetlenség nehezen volt összeegyeztethető az európai gyámsággal, a terv azonnal beleütközött az indiai angol hatóságok eltérő szándékaiba, valamint a francia birodalmi ambíciókba.

Nagy-Britannia keleti politikáját Kairón kívül Simla is befolyásolta, az a város, ahol az indiai alkirály és kormánya székel. Az elsődlegesen India politikai stabilitásának biztosításában érdekelt alkirály nem értett egyet a kairói angol diplomaták „*muszlim politikájával*”. Mivel meg volt győződve arról, hogy az indiai muszlimok hűek maradnak az isztambuli kalifához, a szemében öngyilkossággal ért volna fel az iszlám világ megosztása a szent háborúra szóló ellenfelhívás segítségével. A mekkai Huszeinnek nyújtott segítség helyett a nedzsi Ibn Szaúd vagy a kuvaiti Szabáh sejk támogatását javasolta. A Kitchener környezetében dívó egyiptomi birodalmi álommal Nagy-Britannia öbölbeli stratégiai és kereskedelmi érdekeit állította szembe.

A britek a 19. század első harmada óta vitathatatlanul a Perzsa-öböl urai voltak. 1835-ben az indiai angol hatóságok fegyverszünetre kényszerítették a partvidék kalózkodással foglalkozó sejkjeit, akik 1853-ban kénytelenek voltak örökös békét kötni. Nagy-Britannia megtiltotta a rabszolga- és a fegyverkereskedelmet, sőt virtuális monopóliumot szerzett a Bászráig, olykor egészen Bagdadig tartó árucserére a Lynch Hajózási Társaság számára. A Perzsa-öbölben a brit befolyás a helyi emírekkel kötött segítségnyújtási és támogatási szerződésekre épült. A Mubarak asz-Szabáh kuvaiti sejkkal 1899-ben kötött egyezmény megtiltotta a sejknek, hogy Nagy-Britannián kívül más hatalommal bármilyen politikai megegyezést kössön, vagy területi engedményt tegyen. Hasonló megállapodást írtak alá Ománnal és Hadramauttal.

Lord Curzon indiai alkirály 1903-ban erős flotta kíséretében látogatást tett az öbölben. Ez a tengeri körutazást és flottademonstrációt ötvöző különös vizit kihangsúlyozta azokat a hatáskorú és határozott nyilatkozatokat, amelyekben Nagy-Britannia kifejezte elkötelezettségét öbölbeli abszolút monopóliuma fenntartására: „*Minden más hatalomnál hamarabb voltunk itt. [...] Zűrzavar fogadott*

²² Aaron S. KLIEMAN: *Britain's War Aims in the Middle East*. *Journal of Contemporary History*, 3. évf., 3. sz. 1968. július, 237–251.

bennünket, mi pedig rendet tettünk. [...] A nagy indiai birodalom, melynek megvédése a mi kötelességünk, jószerivel az önök kapujáig terjed. [...] Nem fogunk lemondani erről az egy évszázados drága és diadalmas vállalkozásról. [...] Ezeknek a vizeknek a békéjét fenn kell tartani; az önök függetlenségét továbbra is támogatni kell, a kormánynak pedig e tekintetben meg kell őriznie az elsőbbségét.”²³

E szupremácia nevében avatkozott be az alkirály a magánszektorral kapcsolatos gazdasági kérdésekbe, ha azok Perzsia vagy Mezopotámia déli régióit érintették. Elérte például azt, hogy a német *Bagdadbahn* nyomvonala álljon meg Bászrában, s ne érje el az öböl partját. Magát tekintette a muhammari sejk autonómiája garanciájának, melynek területe magában foglalta az ábádáni kőolaj-finomítót. Ezen kívül támogatta az Angol-Perzsa Olajtársaságot azokon a tárgyalásokon, melyeket az olajvezeték mentén élő törzsekkel folytatott.²⁴ Az olajtársaság 1909 óta működő finomítója a Perzsa-öböl egy olyan szigetén terült el, mely oszmán kézen volt, a finomító által előállított üzemanyag pedig a brit haditengerészet számára nélkülözhetetlennek tűnt. Nem véletlen, hogy Sir Edmund Barrow, az *India Office* katonai titkára 1914. szeptember elején (még az oszmán hadba lépés előtt) javasolta, hogy Ábádánt és Bászrát az olajkitermelés védelme érdekében foglalják el. Egy ilyen hadmozdulat továbbá megerősíthette volna az öböl partvidékén elterülő és névleg még mindig oszmán szuverenitás alatt álló arab sejksek London iránti lojalitását. Így került sor november második felében Bászra elfoglalására. Jelentős siker volt ez Anglia számára, hiszen ettől kezdve legalább 160–180 km hosszán ellenőrzése alatt tarthatta a Tigris. Biztosítva voltak a perzsi olajforrások és az Indiába vezető út keleti vége.

A térségbe történő brit katonai behatolás 1914 őszén utalt az indiai kormányzat egész Irakra vonatkozó politikai törekvéseire is. Lord Hardinge alkirály a bászrai vilajet bekebelezését akarta, mely ugródeszkát jelenthetett volna egy esetleges Bagdad környéki protektorátushoz, aminek nyomán Irakból „második Egyiptom” válhatott volna. London azonban igyekezett mérsékelni Simla hevéletét. A *Foreign Office* egyik alkirálynak szóló távirata emlékeztetett a kormány hivatalos álláspontjára: „*Őfelsége kormányának az az óhaja, hogy ne hangozzék el semmilyen nyilatkozat a tartós annexióra vonatkozóan, mert az felkeltené a francia és az orosz gyanakvásokat, továbbá ellentétes lenne ama alapelvevel, mely szerint a szövetségesek által meghódított területek megszállása a háború után bekövetkező végső rendezésig csupán ideiglenes jellegű.*”²⁵

A bászrai angol katonai jelenlétnek legalább olyan meghatározók lettek a

²³ Gary TROELLER: *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the House of Sa'ud*. Frank Cass, London, 1976. 12., 19–20. Az öbölbeli államocskákkal fenntartott privilegizált kapcsolatokon kívül Anglia a perzsi Busír kikötőjében a Perzsa-öböllel foglalkozó „politikai rezidens” állomásoztatott, aki az indiai alkirálytól függött, de „*Fársz és Huzisztán főkonzuljaként*” utasításokat fogadott el a teheráni brit miniszterrezidenstől is.

²⁴ A perzsi Maszdzsid-i-Szulejmán olajlelőhely a térség első kitermelt mezői között volt, 1914-ben már 275 ezer tonna nyersolajat adott.

²⁵ TROELLER (1976): 21.

következményei Arábiában is, mint Irakban. William Shakespear századost (1878–1915), London kuvaiti politikai megbízottját 1914 végén utasították, hogy menessen küldöttséget Ibn Szaúdhhoz, s próbálja megszerezni tőle a támogatását a mezopotámiai brit hadjáratához. Az angolok ugyanis úgy gondolták, hogy a nedzsi emír semlegesíteni fogja szomszédját, a törökök szövetségét, Ibn Rasídot, legfőképpen pedig meg fogja erősíteni azt a gazdasági blokádot, melyet Nagy-Britannia az oszmánokkal szemben Kuvaitból kiindulva létrehozott. A százados hosszú ideje az Ibn Szaúddal kötendő szövetség meggyőződéses híve volt, 1910 után több alkalommal is találkozott vele és barátság szövődött közöttük.²⁶ Akkoriban azonban Nagy-Britannia még kizárólag a partvidéki emirátusokkal törődött és ragaszkodott ahhoz a hagyományos magatartásához, hogy nem ártja bele magát a félsziget belső területeinek ügyeibe. Csak mezopotámiai szerzeménye garantálásának szükségessége győzte meg a londoni döntéshozókat arról, hogy egyezményt kell kötni Ibn Szaúddal, amelyet végül 1915. december 26-án írtak alá. A szerződésben London elismerte Ibn Szaúdot az általa uralt területek „független királyának és törzsei abszolút főnökének”, segítséget helyezett kilátásba egy ellene indított esetleges támadás esetén, cserébe az arabiai vezető vállalta, hogy Nagy-Britannián kívül nem köt megállapodást más hatalommal, lehetővé teszi a zarándoklat folytatását a szent helyekre és nem avatkozik be a Perzsa-öböl partján fekvő sejkiségek belügyeibe.²⁷ Annak ellenére, hogy a világháborúban marginális szerepet játszott, a nedzsi emír ugyanazt testesítette meg az indiai angol hatóságok számára, mint amit a mekkai saríf a kairói csoportnak.

A háború első hónapjaiban tehát több tényező is befolyásolta a brit kormány Közel-Kelettel kapcsolatos dilemmáit. Ezek között megemlítendő az antantpartnerek kívánságlistája, az Oszmán Birodalomban élő arab nacionalisták önállóságra vonatkozó követelése és a kairói rezidensi hivatal, valamint az indiai alkirály közötti elvi-stratégiai véleménykülönbség a brit érdekekkel kapcsolatban. E tényezők mindegyike kihatott a következő időszak kormányzati lépéseire. A franciákkal és az oroszokkal folytatott tárgyalásokra (Sykes–Picot-szerződés), a Huszein emírral folytatott levelezésre 1915–1916 folyamán, amiből majd ki fog bontakozni a törökellenes arab felkelés 1916 júniusában, valamint természetesen azokra a többnyire sikertelen hadjáratokra, amelyeket Anglia a Közel-Kelet térségében indított a központi hatalmakhoz csatlakozott Oszmán Birodalom ellen.

²⁶ Neki sikerült először rábeszélnie Ibn Szaúdot arra, hogy hagyja magát lefényképezni. Korábban az emír soha nem látott még fényképezőgépet.

²⁷ Szerződés a brit kormány és Abdel-Azíz ibn Szaúd között. London, 1915. december 26.): Dokumentumok... (2006): 34.